

נרות ליל תשעה באב - עיונים במנהג וזיקתו למקורות

הקדמה

מאמר זה עוסק בשאלת היחס ההלכתי והרעיוני לנרות ליל תשעה באב. בצד הצגת פניו השונות של המנהג, אנסה להציג זיקה אפשרית בין טקס לטקסט - בין מנהגי ההדלקה לבין טקסטים שעומדים ביסודה או שנקראים באותה מסגרת. ראוי להדגיש, כי טוויית זיקה בין תכנים - קטעי מקרא ומדרש ובמיוחד תפילות ופיוטים לסוגיהם - לבין המעשה הטקסי, איננה דבר פשוט. סדרי תפילה וטקסי אבלות צומחים 'מתוך החיים', לא אחת במשך פרק זמן ממושך, כשלא תמיד קיים תיעוד מפורש המנמק מדוע נבחר טקסט מסוים ומה חשבו על זיקתו לפרטי הטקס. ובכל זאת, דומה כי נודעת חשיבות לחקירה מהסוג שיוצע להלן, שנועדה לחשוף קשרים גם אם עמומים בין הטקס לטקסט; מוצנעים ככל שיהיו, מייצגים קשרים אלו תובנות דתיות ורעיונות הנמצאים ברקע, הגם שלא תמיד 'רקע קדמי', של העולם הדתי.¹

ליל תשעה באב - הרקע להחשכה

לפני שנים אחדות פרסם יהודה רצהבי קטע גניזה בערבית העוסק במנהגי תשעה באב. קטע זה, שלדברי המהדיר זמנו אינו מאוחר הרבה לתקופת הגאונים, מפרט עשרים מנהגי אבלות בתשעה באב,² שחלקם מתקיים בקהילות שונות עד עצם היום הזה.³ אחד מהם הוא מה שמכונה 'התנאי הרביעי'. בתרגומו של רצהבי:

* תודתי העמוקה נתונה לד"ר אהרן ארנד, לרב ד"ר שלום מינו בחבוט, למר אהרן לופז, לד"ר ציון עוקשי ולמר שלמה גולדברג על סיועם לעבודה זו.

1. לא אחת מתייחסים לגורם ההיסטורי-חברתי למנהג, והמקור הטקסטואלי או שאיננו נידון או שמוגדר כאסמכתא בעלמא. הנושא חורג ממסגרת הדיון שהוצבה כאן, אך יש טעם להזכיר את דברי יעקב גרטנר ביחס לאגדת הפנסים שתוזכר להלן בגוף המאמר: "יש לראות בראיה שהביא המהר"ם מרוטנברג ממדרש איכה רבתי לא יותר מאסמכתא הבאה להצדיק מנהג קיים ולא הגורם להתהוות המנהג, תופעה הרגילה בספרות המנהגים" (י' גרטנר, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 46, הערה 175). אנו סבורים שהקשרים שבין טקסטים למנהגים מורכבים ומסועפים יותר ונושאים אופי שיש בו מן ההדדיות.

2. י' רצהבי, 'תשעה באב במנהגות ראשונים', סיני קט, תשנ"ז, עמ' צד-קט.

3. לענייננו חשובה קהילת רומא שתיידון להלן. המנהגים מתוך הרשימה המקומיים בקהילה זו בצורה רבת רושם הם: שינוי מקומות הישיבה בבית הכנסת ומניית מניין השנים לחורבן (מנהג אחרון זה רוח גם בקהילות ספרדיות).

והתנאי הרביעי... והימנעות מהדלקת נר בבתי כנסיות כעניין שנאמר 'זנח ה' מזבחו ניאר מקדשו' (איכה ב', ז). פירוש 'ניאר' - כיסה כלומר החשיך מלשון 'ויאר את הלילה' (שמות י"ד, כ). ועוד 'אותי נהג ויולך חושך ולא אור' (איכה ג', ב), וגם כן לאמרו 'במחשכים הושיבני כמתי עולם' (שם, ו), ועוד שיציאת ישראל ומנוסתם מבית המקדש היתה בלילה בחושך כמו שנאמר 'ותבקע העיר וכל אנשי המלחמה יברחו ויצאו מהעיר לילה' (ירמיהו נ"ב, ז), וגם כן לאמרו 'על זה היה דוה לבנו על אלה חשכו עינינו' (איכה ה', יז).⁴

החשכת בית הכנסת מבוססת על פסוקי המקרא העוסקים בחורבן הבית ובאבל שבעקבותיו ומזכירים את מוטיב החושך. ההנחיה לכיבוי ולהחשכה משמעה ביטול ההארה, והארה זו של בית הכנסת חורגת מההיבט הטכני גרדא. ייעודם של נרות בית הכנסת אינו רק לאפשר את הפעילות הדתית במקדש מעט. ההדלקה של נרות בבית הכנסת מהווה צורך הלכתי ומנהג חיוני שיסודו במדרש על הפסוק בישעיהו: "על כן בארים כבדו ה'..." (כ"ד, טו).⁵ לאור התפיסה הרואה את נר בית הכנסת כזכר וממשיך למסורת נר המקדש, ומעניק קדושה מעין קדושת המקדש לבית הכנסת,⁶ עשויה ה"הימנעות מהדלקת הנר" לסמל מעין חורבן ריטואלי - שחזור חורבן המתחולל במועדו השנתי של החורבן הגדול.

אפשר שלהתקבלות מנהג כיבוי הנרות בבית הכנסת היו גורמים ספציפיים יותר, דוגמת השפעתם של אבלי ציון הקראים, כפי שציין יעקב גרטנר.⁷ מכל מקום, התוצאה היא שכיבוים מערער את הסדר הדתי. אם מְשווה הנר קדושה לבית הכנסת כמעין 'מקדש מעט', החורבן הטקסי המתחולל שנה אחר שנה אינו יכול לקבל את הארת הנר שומר

4. 'רצהבי (לעיל, הערה 2), עמ' ק. מעניין שרצהבי, המדגיש את צדדי החידוש בטקסט שהביא, אינו מאפיין את ההחשכה כעניין חדש אף שאין למנהג זה סימוכין ברורים בספרות חז"ל ובספרות הגאונים שאחריה.

5. סקירה על ההלכה בנידון ראה: ערך 'בית הכנסת', אנציקלופדיה תלמודית ג, עמ' קצו-קצז. משהו על הערך שייחסו לנר ולזיקתו לתורה ניתן ללמוד מהמנהגים לתרום להחזקת המאור - השמן והנרות - בבית הכנסת דווקא בשמחה תורה. ראה: א' יערי, תולדות חג שמחת תורה - השתלשלות מנהגיו בתפוצות ישראל לדורותיהן, ירושלים תשכ"ד, עמ' 330. על שאלת התפתחות מנהגי ההארה בבית הכנסת על פי ספרות חז"ל בכונתי לעמוד בע"ה במסגרת אחרת.

6. ישראל תא-שמע רואה את מקור המנהג של הדלקת 'נר תמיד' לפני הארון, שנזכר באופן ישיר בספר חסידים, בספרי ההלכה האשכנזיים ובמדרשי חז"ל הארצישראלים. ראה: י"מ תא-שמע, 'מקדש מעט' - הסמל והממשות', בתוך: ש' אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא - ספרות וחיים בבית הכנסת, ירושלים תשנ"ה, עמ' 351-364.

7. גרטנר מביא את הקטע הקראי (דניאל אלקומסי?) המסתייג ממנהגי בית כנסת מסוימים המקובלים אצל הרבניים שיש בהם צד של דמיון לעבודת בית המקדש, ביניהם הדלקת הנר. הוא הדין בדברי הקראי יהודה הדסי הקובע שאין זה ראוי להדליק בזה הזמן שהמקדש חרב. על כן קובע גרטנר: "...ניתן לשער שבהשפעת אבלי ציון אלו [הקראים, י"ר], נהגו אבלי ציון הרבניים בט' באב לכבות את הנרות והעשישות כסמל ואות שביום זה נחרב הבית ואין עוד הדלקת המנורה" (י' גרטנר [לעיל, הערה 1], עמ' 46).

נרות ליל תשעה באב - עיונים במנהג וזיקתו למקורות

מורשת המקדש. בכך מצטרף ערעור 'סדר ההדלקה'⁸ לערעורי סדר אחרים המאפיינים את תשעה באב, דוגמת השינוי המהותי בצורת הלימוד: "ואסור לקרות בתורה ובנביאים ובכתובים ולשנות במשנה בתלמוד ובמדרש, אבל קורא במקום שאינו רגיל לקרות ושונה במקום שאינו רגיל לשנות..." (תענית ל ע"א).

הלכות נרות ליל תשעה באב - הכמות והשימוש

כיצד מחשיכים למעשה את בית הכנסת?

נציג להלן מבחר דעות של ראשונים ואחרונים בעניין זה. נפתח בקבוצת הלכות המציגות את המנהג של הדלקת נר אחד, ובהמשך נעבור לסקירה קצרה של שינויים במנהג הכרוכים בהוספת נרות.

התייחסות הלכתית מפורשת לנרות עולה כמדומה לראשונה בין יהודי צרפת ואשכנז. כך אצל מהר"ם מרוטנבורג:

ויושבין לארץ ומכבין הנרות חוץ מן הנר שלפני החזן. והחזן יברך בלחש על מקרא מגילה...⁹

וגם נהגו שלא להדליק נרות בבית הכנסת בט' באב כי אם נר אחד לצורך החזן, וזה נראה מנהג כשר כדאמר באיכה רבתי שאמר הקב"ה למלאכים בשעת חורבן בית המקדש: מלך בשר ודם כשהוא אבל מהו עושה, אמרו לו: מכבה את הפנסים. אמר להן: אף אני אעשה כן דכתיב 'שמש וירח קדרו' (יואל ד', טו).¹⁰

דברים אלו של מהר"ם מלמדים כי מדובר במנהג ידוע ("וגם נהגו... וזה נראה מנהג כשר..."), הזוכה להנמקה¹¹ שונה מקטע הגניזה שהובא למעלה. זהו ניסוח המדגיש קודם את ההחשכה "נהגו שלא להדליק נר..." ורק אחר כך את המותר "כי אם נר אחד...", ולגביו מושם כאן דגש על הפונקציונליות בקריאה ("לצורך החזן"). נוסח דומה מופיע באבודרהם:

ואין מדליקין נרות רק נר אחד לומר לאורו איכה וכשיגיע ל'נפלה עטרת ראשנו' (איכה ה', טז) מכבה אותו ומתפללין ערבית... והטעם שאין מדליקין נרות בבית הכנסת כדאיתא באיכה רבתי שאמר הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת בשעת חורבן הבית מלך בשר ודם כשהוא אבל מה דרכו לעשות, אמרו לו מכבה את הפנסין. אמר להם: אף אני אעשה כן שנאמר 'שמש וירח קדרו' (יואל ב', י)...¹²

8. כיבוי נרות כסמל לחורבן, בלא אזכור בית הכנסת, עולה בקרובות רבי יניי: "גירות אדום אמצו ורבו / גירות ציון בולעו וחרבו..." (מ"צ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים ב, תל איבי-ירושלים תשמ"ז, עמ' 37).

9. ספר מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג (מהד' אלפנביין), ניו יורק תרצ"ח, עמ' 34.

10. מהר"ם מרוטנבורג, הלכות שמחות השלם (מהד' לאנדא), ירושלים תשל"ו, עמ' סט, סי' נג.

11. ודוק 'הנמקה' ולא 'אסמכתא'! ראה לעיל הערה 1.

12. ספר אבודרהם השלם (מהד' ש' ירושלמי), ירושלים תשכ"ג, עמ' רנו.

ומסתבר שבמאה הארבע עשרה רווח מנהג הדלקת נר אחד גם בספרד. ראוי לציין כי בדבריו מוצגת הקפדה יתרה במימוש רעיון ההחשכה באמצעות כיבוי הנר האחד ב"נפלה עטרת ראשו". נר אחד מצאנו גם אצל הרא"ש,¹³ וניסוח שונה במקצת מצאנו אצל מהרי"ל:

איתא במדרכי בהלכות שמחות נהגינן **שלא להדליק נר בבית הכנסת בט' באב כי אם נר אחד לחזן** וכו' וראיה דכתיב שמש וירח קדרו... בליל ט' באב מכבין כל הנרות בבית הכנסת מלבד נר החזן ועוד נר אחד להדליק בו נר של החזן אם יכבה ואחריו נהג מהרי"ל סג"ל כן בכל שנה.¹⁴

ובשולחן ערוך נפסק:

אין מדליקין נרות בלילה כ"א נר א' לומר לאורו קינות ואיכה

(שולחן ערוך, אורח חיים סי' תקנט).¹⁵

אולם בצד השאיפה הידועה למזעור מספר הנרות, הולכת ומתבצרת במשך הזמן ההכרה בצורך לחרוג מעיקרון זה ולהתיר להרבות בהם כדי לאפשר קריאה לכול. כך בקיצור **שולחן ערוך**:

...ואין מדליקין רק נר אחד לפני הש"ץ... ויושבים לארץ ומדליקין קצת נרות רק בכדי שיוכל לומר איכה וקינות.¹⁶

הדגש מושם כאן על "קצת נרות". את מהלכי ההתפתחות בסוגיה זו תיאר באר היטב לשולחן ערוך:

...ומהרי"ל כתב להדליק עוד נר אחד שאם יכבה נר החזן ידליק ממנו. משמע שהקהל לא יאמרו איכה וקינות רק ישמעו מהש"ץ, מגן אברהם. וט"ז כתב דכל הקהל צריכים לומר הקינות דמה יועיל אמירת החזן לחוד, על כן נראה דבכל שכונה יהיה נר אחד שעל ידי הדנוח יוכלו לומר קינות לאורו ע"ש. ובאר היטב כתב דמה שכתב כי אם נר אחד היינו דוקא בכניסת הלילה אבל בשעת קריאת איכה וקינות יכולין להדליק כל אחד נר (באר היטב, סי' תקנט סק"ה).

13. "גם נהגו שלא להדליק נרות בבית הכנסת בתשעה באב כי אם נר אחד לקרות לאורו איכה וקינות. ונראה זה מנהג כשר כדאמר באיכה רבתי שאמר הקב"ה למלאכי השרת..." (פסקי הרא"ש למסכת תענית, פרק ד, סי' לז).

14. ספר מהרי"ל (מהד' שפיצר), ירושלים תשמ"ט, הלכות תשעה באב, סי' טו, עמ' רמז-רמח. וכך גם במנהג וורמייזא מן המאה הי"ז: "בחול מכבין הנרות טרם שמתחיל החזן והוא רחום, ואין מדליקין רק ב' נרות. א' להאיר לחזן וא' פני העמוד להדליק בו נר של חזן אם יכבה..." (ר' יפתח יוסף יוזפא, מנהגים דק"ק וורמיישא [מהד' זימר], ירושלים תשמ"ח, א, סעיף קכב, עמ' קכב).

15. גם בניסוחים מאוחרים כגון: "טעם שאין מדליקין נרות בית הכנסת בט' באב..." (א"י שפרלינג, טעמי המנהגים ומקורי הדינים, ירושלים תשל"ב, עמ' רפח, סי' תרלז).

16. ר"ש גאנצפריד, קיצור שולחן ערוך, ירושלים תשל"ה, סי' קכד, סעיף א.

לפי האמור, 'מסלול' התפתחות המנהג הוא: "עוד נר אחד" מוביל ל"דבכל שכוונה יהיה נר אחד" ול"יכולין להדליק כל אחד".

באוצר דינים ומנהגים נגלית כבר הפרדה בין 'הנר האחד' שזכרו נשמר בבימה, לבין הנרות לכול, וזאת בניסוח שיש בו משום מלכתחילה:

...ואין מדליקין אלא נר אחד על הבימה ולכל אחד נר קטן לבדו לקרות בו

דאיתא באיכה רבתי שאמר הקב"ה למלאכי השרת בזמן חורבן הבית...¹⁷

הנה כי כן, מוצעים פתרונות שונים כדי להתמודד עם הרצון לשותף את הכלל בקריאה חרף המנהג הקורא להחשכה: "מדליקין קצת נרות", "נר בכל שכוונה", "נר קטן לכל אחד". ניכרת כאן מגמה להגיע לקריאה ממשית ולא להסתפק בשמיעה. להלן נזכיר את מנהג רומא, שלמיטב הבנתנו הופך את הניסוחים הללו - הרוויים, מי פחות ומי יותר, בטעם של בדיעבד - למנהג של לכתחילה האפוף באווירת טקסיות ונושא משמעות מיוחדת, וזאת על ידי קביעת שני נרות גדולים מיוחדים לדבר בבמה, העמדת הנרות לרשות הציבור, לקיחתם על ידי כל איש ואיש, ובמיוחד השימוש של מותר הנר לחנוכה, כשכל זה מלווה בטקסט ייחודי.

הזיקה לטקסטים

סקרנו את ביטויי השונים של המנהג לצמצם בהארה, ומן הראוי להרחיב את עניין הזיקה של מנסחי המנהג בספרות ההלכה לדורותיה לטקסטים שעמדו לפנייהם. דוק, בניסוחם שהובא, המנהגים מנסים לנמק את שאלת הנרות - עצם מציאותם ומספרם. אין בדבריהם ביטוי למנהג חופשי, אלא ניסיון מודע לעיגון - רקימת קשר בין המעשה לטקסט.

המקור הראשון שעמד לפני בעלי המנהג הוא פסוקי מקרא ובראשם מגילת איכה עצמה. קטע ה'הימנעות מהדלקה', מהגניזה מתקופת הגאונים, שהובא לעיל, מיוחד בהסתמכו במישרין על פסוקים במספר לא מבוטל, ולא על המדרש. ננתח בקצרה את מקורותיו. הפסוקים שהביא הם לפי הסדר:

1. "זנח ה' מזבחו נאר מקדשו" (איכה ב', ז).
2. [מסביר את 1] "ויאר את הלילה" (שמות י"ד, כ).
3. "אותי נהג וילך חשך ולא אור" (איכה ג', ב).
4. "במחשכים הושיבני כמתי עולם" (איכה ג', ו).
5. "ותבקע העיר וכל אנשי המלחמה יברחו ויצאו מהעיר לילה" (ירמיהו נ"ב, ז).
6. "על זה היה דוה לבנו על אלה חשכו עינינו" (איכה ה', יז).

מבין אלה, ארבעת האחרונים עוסקים במפורש בחושך, אך הפתיחה דווקא ב"נאר מקדשו" איננה עניין מובן מאליו. מה טיבה? לדעתנו יש משמעות לסדר הפסוקים כאן,

17. י"ד אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, תל אביב תשכ"ט, עמ' 450.

ואפשר שרצה לפתוח בזכר המקדש. לפי פירושו של בעל הקטע "פירוש ניאר - כיסה", וכל 'כיסוי' החוסם את הראייה יש בו בהכרח מעין החשכה. במקורו זהו פועל קשה ואין משמעותו ברורה, ומן הסתם עניינו הפשוט מאיסה, השחתה.¹⁸ כאן נשען בעל הקטע על "ויאר את הלילה",¹⁹ ודומה שהבין 'אור' כ'חושך' על דרך סגי נהור המאפיינת שימושים בלשון חכמים דוגמת - 'אור ל...' שעניינו בלילה שלפני יום. אם כן, יש לשער כי בשבצו את 'נאר' בקונטקסט ה'חושך' הזה, הבינו כקשור על דרך ההיפוך באור, וגם אם אין קשר לשוני ישיר וביאור פשוט - דרשה של המילה יש כאן. הבסיס הוא משחק מצלול (מבוסס על עיצורי 'אל'ף - רי"ש) המזכיר אור ורומז לסילוקו,²⁰ ובידוע כי משחקי לשון שכאלו עמדו בבסיס הפעולה הדרשנית (במינוחו של היינמן - "פילולוגיה יוצרת"²¹), ולכן גם כאן יש מעין דרשה. נמצאנו למדים שאותו פועל - 'נאר' - שמכיל את האור, מלמד לדעת בעל הקטע גם על היעדרו.

מקור אחר הנפוץ ביותר בין כותבי המנהג בספרות ההלכתית מהראשונים ואילך הוא המדרש הבא באיכה רבה:

אמר רב נחמן שאל הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת: מלך בשר ודם שהוא אבל, מה ראוי לו לעשות, אמרו לו: תולה שק על פתחו, אמר להם: אף אני אעשה כן, שנאמר 'אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם' (ישעיהו נ', ג). ועוד שאלן: מלך שהוא אבל מה הוא עושה, אמרו לו: מכבה הפנסים, אמר להן: אף אני אעשה כן, שנאמר 'שמש וירח קדרו כוכבים אספו נגהם' (יואל ד', ט)...
(איכה רבה פרשה א א, מהד' בובר עמ' 42).

בניגוד למקור דלעיל מן הגניזה, אין בדברי הראשונים הללו הישענות ישירה על פסוקי מקרא, אלא באמצעות תיווך המדרש, ואף הפסוק שהובא כאן כמקור למדרש ("שמש וירח קדרו כוכבים אספו נגהם"), אינו נזכר בין רשימת הפסוקים הקודמים. מכל מקום, הראשונים המסתמכים על מדרש זה מעמידים את בית הכנסת כמעין השתקפות של הקוסמוס. לפי זה, החושך בבית הכנסת אינו עומד בגפו, אלא הוא חלק ממערכת המשתרעת על פני כול. כיבוי 'פנסים' של מעלה (המאורות) נקשר בכיבוי פנס של מטה

18. י"צ מושקוביץ, **דעת מקרא לאיכה**, ירושלים תשל"ד, עמ' יג, הערה 13. תן דעתך לתקבולת: 'זנח... נאר...'. אפשר שיש ל'נאר' זיקה ל'ארר', במובן קללה, ובצורתו זו הוא קשור לחושך. עיין איוב ג' שבו קללת איוב נקשרת לחושך.

19. מקובל להסביר את "...ויהי הענן והחושך ויאר את הלילה..." (שמות י"ד, כ) על דרך ההפרדה. כלומר, היה חושך למצרים ואור לישראל (ראה: ע' חכם, **דעת מקרא לשמות**, ירושלים תשנ"א, עמ' רנד), אך מצד עניינו נראה כי מדובר בפסוק בחושך המונע מן המצרים להתקרב, כך שיש לפירוש זה של בעל הקטע מן הגניזה רמז כלשהו בפשוטו של מקרא.

20. הפועל נדיר ואין אנו יודעים אם יש לו שימוש בבניין קל. אך באופן עקרוני יש לא אחת בצורת 'פיעל' היפוך של משמעות לבניין קל או הפעיל, וזה קיים גם בלשון חכמים. כך שיתכן שהדרשן הבין את צורת הפיעל כאן כהיפוך של הארה. ראה: F. Brown et al., *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906, p. 611.

21. י' היינמן, **דרכי האגדה**, ירושלים 1970, עמ' 96-162.

(נרות²²). רעיון זה איננו ייחודי כמובן לראשונים אלה. ההתאמה בין המצב העולמי לבין הקורה בבית הכנסת מתרחשת גם ב'עבודות' של כוהן גדול ובסוגי פיוטים נוספים, ולא נאריך. מכל מקום ביטוי מעניין לכך מצוי בפיוט הבא, הרומז גם הוא למדרש באיכה רבה:

אָז בַּחֲטָאֵינוּ חָרַב מִקְדָּשׁ / וּבְעֹנֹתֵינוּ נִשְׂרַף הַיְכָל
בְּאַרְץ חֲבֵרָה לָהּ קִשְׁרָה מְסֻפֶּד / וּצְבָא הַשָּׁמַיִם נִשְׂאוּ קִינָה
גַּם כְּכוּ בְמִרְדֵּי שְׂבָטֵי יַעֲקֹב / וְאַף מַזְלוֹת יִזְלוּ דְמָעָה
דְּגַלְיָ יִשְׂרוּן חֲפוּ רֵאשָׁם / וְכִימָה וְכִסִּיל קָדְרוּ פְּנֵיהֶם
הַעֲתִירוּ אַבוֹת וְאֵל כְּלָא שׁוֹמֵעַ / צַעֲקוּ בָנִים וְלֹא עָנָה אָב
וְקוֹל הַתּוֹר נִשְׁמַע בְּמֵרוֹם / וְרוּעָה נֶאֱמָן לֹא הָטָה אֶזְן
זָרַע קָדֵשׁ לְבָשׁוּ שְׂקִים / וּצְבָא הַשָּׁמַיִם שֶׁק הוֹשֵׁם פְּסוּתָם
חֲשֵׁף הַשָּׁמַשׁ וְנִרְחַ קָדֵר / וְכוֹכְבִים וּמַזְלוֹת אָסְפוּ נִגְהָם...²³

זהו פיוט קדום החותם את קינות הערב על פי מנהג אשכנז. זיקתו לבית הכנסת איננה מתבקשת רק מעצם השמעתו במבנה. הוא קשור במישרין לבתי כנסת מסוימים בגין המזלות הנמנים בו בהמשכו אחד לאחד, והמופיעים ברצפות הפסיפס של בתי הכנסת שגלגל המזלות צויר בהן כמוטיב מרכזי.²⁴ הנה כי כן, המבט ארצה גילה מזלות, והמבט המטפורי השמימה אל המזלות במרומים, הראה שמים כבויים, כשכל המזלות משנים ואף הופכים את טבעם מבריאיתם. שמים חברו לארץ בהנצחת החורבן, כשהארץ מיוצגת על ידי פיסת שטח - זעירה אך רבת משמעות - בבית הכנסת. שני הפסוקים המופיעים במדרש הנזכר לעיל רמוזים בפיוט באותיות ז-ח. אפשר אפוא שגם הפייטן, ביקש לשוות לאבל הקוסמולוגי ביטוי קונקרטי - בבתי הכנסת עם גלגל המזלות.

נרות ליל תשעה באב ברומא - המנהג ושאלת מקורו

טקס קריאת מגילת איכה בבית הכנסת המרכזי ברומא על גדתו הימנית של נהר הטיבר, בסמוך לגטו הישן, מותיר רושם רב.²⁵ להלן התיאור כפי שרשמתי בעקבות נוכחותי

22. פנס עניינו נר בעששית, והצירוף נרות ופנסים רווח בספרות חז"ל. ראה: ערך 'פנס', ערוך השלם, מהד' קוהוט, ניו יורק תשט"ו, עמ' 370.

23. ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב, עמ' כט-לא.

24. ראה: ר' רוזנסון, 'בית המקדש ובית הכנסת - עולמות נפגשים בפיוטי ארץ-ישראל', מסורת הפיוט ב, תש"ס, עמ' 28-31. נציין כי גם אם רצפת הפסיפס במתכונתה המפוארת לא נמצאה בכל בית כנסת, ויש לשער כי אפיינה תקופות מסוימות ואזורים מסוימים, הרי עצם ה'הורדה' של המזלות ממרומים ארצה, הפך בגינת של רצפות אלו למוטיב ספרותי ידוע.

25. יש לקביעות מעין אלו כמובן ממד אישי סובייקטיבי. אין זה מיותר לציין כי טקס ליל תשעה באב בכל מקום מותיר רושם על מי שמודע לקיומם של חגים, אך אינו מודע לקיום אבל ציבורי. סיפור ידוע המובא בשם רבי יעקב עמדין על "נפוליאון שעבר פעם בתשעה באב לפני בית כנסת יהודי, בשעה שהיו היהודים יושבים שם על הקרקע ואומרים קינות ובוכים. מפני מה הם בוכים היהודים? שאל נפוליאון. הסבירו לו שהם בוכים על ארצם, שנחרבה לפני קרוב אלפיים שנה... דברים אלו

בתפילה של ליל תשעה באב בשנת תשס"ג, ובעקבות שיחות רבות עם בני הקהילה ועם אורחים.²⁶ השתדלתי לדייק בפרטים כמיטב יכולתי, אף אם אינני בטוח לגבי המשמעות המיוחדת של כל אחד מהם.

בערב תשעה באב מבעוד יום נאספים בני הקהילה ומתרכזים בסביבות בית הכנסת. הכניסה היא דרך הפתח הצדדי. בפנים, בסמוך לפתח, מונחת חבילת נרות גדולה, כל נר תחוב בהתקן פלסטיק בצבע אדום נוח לאחיזה, וכל הנכנסים לוקחים איש נרו. הגברים מתרכזים בצד בית הכנסת באכסדרה הנמצאת בחלקו הימני (מערבי), והנשים בחלק המרכזי. הצפיפות בעת התפילה והקריאה רבה. לכולם נרות. בחלק הגברים ממוקמת תיבה, מזומנת לקריאת המגילה. על גבה משני צדיה ניצבים שני נרות שעווה גדולים - ארוכים (כשבועים סנטימטר) ועבים (כשנים עשר סנטימטר). קריאת המגילה מתבצעת פסוק אחר פסוק - בעל הקורא ואחריו הקהל. הקריאה מתוך סדר קינות לתשעה באב, חדש ואחיד, המצוי בבית הכנסת. עם תחילת הקריאה משתרר חושך מוחלט בבית הכנסת, או אז מדליק כל איש נרו, והכול מחזיקים בנר עד להכרזה על השנה לחורבן המקדש. בשלב זה מכבים את הנר, והרב קורא בקול את השנה. ביציאה כל איש לוקח את מותר הנר ושומרו להדלקת נר ראשון של חנוכה. ההדלקה של שמש החנוכייה תבצע בעזרת הנר הזה. הנרות ארוכים ומותר הנר מעניק תחושה של נר עצמאי. למיטב התרשמותי אכן הכול לוקחים הנר, ולמיטב חקירתי הכול מודעים למנהג.

שאלותיי אודות המקור למנהג לקיחת הנרות, נענו על ידי רב הקהילה האידנא - הרב רקרדו דסני, כי אינו מתועד בכתובים. הוא הגדיר כי "האי לישנא": "מנהג חי בתוך הקהילה". לקהילה 'סדר קינות ותפילות' מודפס מחדש ומיוחד לתשעה באב, אך אין בו הוראות והנחיות לשימוש בנר.²⁷

בבואנו לדון על המיוחד במנהגי קהילת רומא בליל תשעה באב יש מקום לשתי הבחנות. האחת קשורה לריבוי הנרות - נר לכל איש ואישה, והשנייה, ללקיחת מותר הנר ושמירתו לחנוכה. אפשר שהשימוש בנר לצורך חנוכה הביא לריבוי הנרות, שהרי כל בית ובית חייב בנר חנוכה.

עשו עליו רושם גדול והוא אמר: עם המתאבל ובוכה על אובדן ארצו אלפיים שנה ואינו שוכח, עם כזה אי אפשר שיאבד, עם כזה יכול להיות סמוך ובטוח כי ארצו תושב לו" (על פי: נ' מן, ילקוט **תשעה באב**, בית השיטה תשנ"ז, עמ' 91). סיפור זה הגיע אלינו כמובן מר' יעקב עמדין ולא מכותבי ימי נפוליאון, והוא מעיד בראש ובראשונה על מודעות יהודית לייחודו של טקס ליל תשעה באב. אשר לתגובות לליל תשעה באב בבית הכנסת המרכזי ברומא בשנים האחרונות, ידידי אהרון לופז, שהיה שגריר ישראל בוותיקן, ציין בפניי כי "תגובה נפוצה היא התחושה כאילו שמעו בני הקהילה כי המקדש חרב זה עתה!".

26. מנקודת הראות של חקר מנהגים ב'שדה', הנושא ראוי כמובן למחקר נפרד, ואני לא באתי אלא לתעד את העיקר ולבחון לאור הזיקה לטקסטים.

27. **סדור תפילות ערבית ושחרית של תשעה באב מנהג איטליאני לפי הנהוג בקהילת קודש רומא יע"א**, רומא תשנ"ח.

אשר למנהג של לקיחת הנרות להדלקת חנוכה, לא מצאתי לכך זכר מפורש וישיר בכתובים - לא בקהילות ישראל באופן כללי, ואף לא ביחס למנהג רומא. המנהג אינו נזכר גם בסדרי קינות קודמים של רומא ואיטליה ובביאורים הנלווים להם.²⁸ לאחרונה ריכז דניאל שפרבר ענייני מנהג רבים הקשורים בחנוכה, אך גם שם אין התייחסות למנהג זה.²⁹ העיקרון שמה ששימש למצווה אחת ישמש גם למצווה אחרת הוא רצוי וברוך, בבחינת ביטוי מעשי לעיקרון של מצווה גוררת מצווה, והדבר אכן בולט במיוחד לגבי שימוש בנרות³⁰ כולל נר חנוכה עצמו,³¹ אך האופן המיוחד שבו משמש הנר במקרה זה ייחודי למיטב ידיעתי לקהילת רומא.

סיום סדר הקינות במנהג רומא

הסיום של קינות ליל תשעה באב ברומא בהווה, על פי סדר הקינות הנוכחי, הוא בטקסט מיוחד - ככל שידיעתי מגעת - לקהילה זו. מיד אחר ההכרזה על החורבן קוראים את 'על היכלי' של ר' ישראל נג'ארה.³² נג'ארה כתב מספר קינות לליל תשעה באב, ואפשר שנאמרו במקומות שונים, אך לא הצלחתי למצוא עוד חתימה לסדר הקינות בעל היכלי. הסיום הזה של מנהג רומא יש בו מן המפתיע, שכן לפי סדרי קינות קודמים של הקהילה יש להגדיר את הסיום אחרי 'אתה קדוש'!

כדי להוכיח זאת נסקור בקצרה את סדרי הקינות על פי מנהג רומא. כללית, קטעי הסיום של קינות ליל תשעה באב מגלים יציבות רבה.

28. רשימה מייצגת ראה להלן.

29. ד' שפרבר, **מנהגי ישראל - מקורות ותולדות ענייני החנוכה**, ירושלים תשנ"ה.

30. למשל אצל אחד מתלמידי 'תורת הדשן': "...מניחים הפרנסים הנרות הגדולות בבית הכנסת כדי שידלק בחול בשעת תפילת כל השנה, אבל הנר שלו הגדול הניח בבית הכנסת עד אחרי הושענא רבה, להדליק בחול בשעת התפילה, ואחר כך עשה עם הנר מה שירצה, אבל שמעתי על מהר"א מפרג יצ"ו שעשה מנר שלו נרות לכבוד שבת משום שמעלין בקודש ולא מורדיין..." (ספר לקט יושר לר' יוסף ב"ר משה, חלק אורח חיים, ברלין תרס"ג, עמ' 142). בתקנות בית הכנסת הספרדי-פורטוגזי 'שער השמיים' בלונדון, ראש חודש אלול תכ"ג (1663), נקבע בסעיף 20: "מי שמנדב נר שעה לצורך יום כיפור אינו רשאי לקחת הביתה מה שישאר ממנו, אלא שארית הנר תישאר קודש לצדקה. יתר על כן, שני ימים לפני יום כיפור ישימו בבית הכנסת כלי כדי שכל אלה שמבקשים למשוך ממנו שמן יוכלו לעשות כן, ואותו שמן ישתמשו בו כדי להדליק נרות לצורך תפילתו המסודרת של כל אחד מהם" (נכתב במקור ספרדי ופורטוגזי חתום על ידי זקני הקהל וכן על ידי ר' יעקב ששפורטש. תורגם לאנגלית על ידי ל' בארנט: *El Libro de los Acuerdos, Being the Records and Accompts of the Spanish and Portuguese synagogue of London* [Trans. L. Barnett], Oxford 1931, pp. 4-13).

31. דיון על כך ראה אצל ד' שפרבר, **מנהגי ישראל - מקורות ותולדות**, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' קצג-קצד.

32. ר' ישראל נג'ארה, **זמירות ישראל**, תל אביב תש"ו, עמ' 473-472.

- א. בשני סדרי קינות, מהקדומים הידועים לנו מרומא, האחד מחזור משנת רמ"ו (שוניצין) והשני מחזור משנת רפ"א (רימיני), הסיום הוא בשני פרקי תהילים - "על נהרות בבל" (פרק קל"ז) ו"מזמור לאסף אלהים באו גוים בנחלתך" (פרק ע"ט).
- ב. הוא הדין במחזור כל השנה לפי מנהג ק"ק איטלייני עם מבואו של ש"ד לוצאטו³³ (ויש בו הנחיות לגבי הסיום³⁴).
- ג. הנוסח שבסעיף א בא בעקבות המחזור כפי מנהג ק"ק רומא עם פירוש 'קמחא דאבשונא'³⁵.
- ד. הנוסח הזה נשמר בקינות המודפסות בדורות האחרונים. כך סידור איטלייני משנת תרצ"ח,³⁶ וסידור איטלייאני אחר שהודפס בתרפ"ד.³⁷

הפיוט 'על היכלי' אינו מופיע, אפוא, בסדרי קינות קדומים. היעדר הפיוט עולה גם בסקירות ומחקרים על מנהג רומא. במבוא למחזור בני רומא של שמואל דוד לוצאטו הוא ער לחשיבות שיריו של נג'ארה ומזכיר את 'יה ריבון עלמיא' המפורסם שהתאזרח בקהילות ישראל,³⁸ אך אינו אומר דבר על נג'ארה בקינותיו לליל תשעה באב, ובסקירה על ליל תשעה באב לא הזכירו.³⁹ גם דניאל גולדשמידט שהשלים את המבוא למחזור לא הזכיר זאת.⁴⁰ יש חשיבות לדיונו זה, כי כפי שהראינו גם במנהגי רומא המתועדים אין זה הסיום. הרב יהודה נילו פאוונצ'ילו הציג פיוטים מתוך מחזור ששימש בקהילה החל משנת 1856 ולא הזכיר את הפיוט הנידון. דוק, הוא מציין "ואחר 'למי אבכה' והקינות וגומר ואחר ברכו מכריז החזן 'אין שאלת שלום בתשעה באב' ",⁴¹ אך לא מדבר על 'על היכלי'!

כפי שציניתי, וככל שדיעתי מגעת, 'על היכלי' - כטקסט מסיים - איננו מצוי במנהגי ישראל האחרים. כך למשל, החתימה המקובלת בסדר הקינות לאשכנז היא בפיוט הקדום 'אז בחטאינו' והמעבר מקינה לתקווה מובע באמצעות הפסוק "כי נחם ה' ציון..." (ישעיהו נ"א, ג), ומכאן ל'ואתה קדוש' ו'עלינו'.⁴²

33. ליוורנו תרט"ז (1850), חלק ראשון.
34. ובהמשך ההנחיות: "ועומדים מעל הארץ ואומרים 'ובא לציון' 'ואתה קדוש' ואין אומרים 'ואני זאת בריתי'. ואומר החזן קדיש גמור ויש מקומות שאין אומרים תתקבל בקדיש של אחר הקינות ערבית ושחרית ואין אומר עלינו" (עמ' קסח).
35. נדפס בבולוניאי, חלק ראשון, ש'-ש"א (1541-1540). על מחזור רומא וקורותיו ראה: א"ר מלאכי, 'מחזור רומא - מהדורת ש-שא (1541-1540)', בצרון כו, תשכ"ה, חוברת ז, עמ' 173-180.
36. סדור תפילה כפי מנהגי קהלות קדושות איטלייאני יע"א, הוגה על ידי הרב דוד יצחק פאנצ'ירי, בודפשט תרצ"ח, עמ' 226-227. נדפס מחדש בתשי"ט.
37. שפ"ר, בית תפילה כסדר ומנהג קהלות קדושות איטלייאני ליוורנו (דפוס בילפורטי) תרפ"ד, עמ' 182-183. נדפס גם בתש"ח.
38. ש"ד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, תל אביב תשכ"ו, עמ' 40.
39. שם, עמ' 54-55.
40. ד' גולדשמידט מדבר רק על נוסח 'נחם' (לעיל, הערה 23), עמ' 92.
41. י"נ פאוונצ'ילו, 'מנהגים מיוחדים לקהילת רומי', ידע עם יב (31-32), תשכ"ז, עמ' 40-35.
42. ד' גולדשמידט (לעיל, הערה 23), עמ' לא.

כדי למקם את הנקודה החשובה במסע הנערך כאן לאורך ציר הזמן של הקהילה, נציין כי הסיום ב'על היכלי' הובא על פי סדר הקינות הנוכחי (שנת 1998), והוא מופיע גם בסדר הקינות משנת תש"ן.⁴³ לאור הנאמר, מותר אפוא להניח כי גם אם נעלם מחקירתנו מקור כזה או אחר, הסיום ב'על היכלי' הוא חדש למדי. להלן ננסה לראות בו זיקה למנהגי הנרות של הקהילה.

על היכלי - הפיוט וניתוחו

המוטיב העיקרי בפיוט הוא יחסי אור וחושך, והוא קשור בנר. נדגיש, מוטיב האור-חושך הינו מרכזי במגילת איכה עצמה,⁴⁴ ולמעשה כפי שרמזו גולדשמידט בהקדמתו, הקריאה בלילה דווקא התמסדה בגין החושך,⁴⁵ והדבר עולה גם בקינות מרובות. כאן מכל מקום, בולט הקשר לנר!

נביא את הפיוט במלואו בדומה לצורה שבה נכתב בסדר הקינות הרומי, ונדגיש בגופן אחר את האור ובאות עבה את הנר:⁴⁶

עַל הַיְכָלִי
הַיְכָלִי כְּנֶחֱשׁ נוֹשֵׁף
וְלִשְׁמֹת צִיּוֹן
אֲשֶׁב בְּחֹשֶׁךְ
וְלִשְׁמֹת
יְקָה נְרִי
יוֹם בּוֹ מְאוֹרֵי הַיּוֹעַם
יוֹם הַחֲרוֹיֵב עָרִי
עִרִי הִיא רְבַתִּי עִם
יוֹם זַעַם וְרַעַם
הַיּוֹם הַהוּא יְהִי חֹשֶׁךְ
וְלִשְׁמֹת
שׁוֹמֵם בְּחֵיל
אֲשֶׁב עַל נְאֻהָ נְוָה
תְּמִיד אוֹחֵיל
עַד בֹּא נְגִיד וּמְצַנֶּה
יוֹם יוֹם נְקָה

43. מחזור מנהג איטלייאני - לפי הנהוג בכל הקהילות, מהד' מ"ע הרטום, הוצאת קאורצ'י, רומא תש"ן, עמ' 1090. במאמרו הבסיסי על מנהג רומא לא הזכיר זאת הרטום. ראה: א"ש הרטום, 'מנהג בני רומא', ידע עם ב (ד-ה), תשט"ו, עמ' 6-3.
44. מספר דוגמות הובאו לעיל בניתוח הטקסט מן הגניזה שנתפרסם על ידי רצהבי.
45. ד' גולדשמידט (לעיל, הערה 23), עמ' ח.
46. ר' ישראל נג'ארה (לעיל, הערה 32).

לְאֹר, וְהִנֵּה חֹשֶׁךְ
 ולשממות

רְפָדְתִּי אֲנִי
 בַחֹשֶׁךְ אֶת יְצוּעֵי
 נְהִי נְאֻמִי
 הֲלֹא הֵם שְׁעֵשׂוּעֵי
 כִּי אֵל שֵׁם מִסְעֵי
 וְעַל נְתִיבוֹתַי חֹשֶׁךְ

ולשממות

אֵל אֲדִיר נְאֹר
 יִשְׁלַח מְזֹרֵר לְמְזֹרֵי
 הוּא יוֹצֵר אוֹר
 פְּקָדָם יֵאִיר אוֹרִי
 יְהִל נְרִי
 לְאֹרוֹ אֶלֶף חֹשֶׁךְ

ולשממות

סגנונית, מובלטת נוכחות הנר בפיוט. הנר משתלב בחריזה: 'נרי, ערי, למזורי, אורי, נרי'. גם 'נאור' מתקשר בו באמצעות משחק לשון. הבלטתו של הנר בפתחה (בית שני) ובסיום, ובמיוחד החתימה "יהל נרי לאורו אלך חשך" עשויה להשתלב במנהג של בני רומא ליטול את הנר של תשעה באב כדי להדליקו בחנוכה.

ראוי לציין שבפתיח לקינה מופיע: "וזאת הקינה לאחר זכירת החורבן ולאחר כביית הנרות".⁴⁷ כלומר, מנהג רומא התאים עצמו לקינה המקורית, תוך שהוא מנצל את מצב ההחשכה המובע בכותרתה והופכו על פיו.⁴⁸ בניסיון לנתח את השפעתו של נג'ארה נציין כי הלה חיבר מספר קינות לתשעה באב, אחת מהן אופיינה בפתח: "וזאת הקינה חיברתי על טרכינוס קיסר ביהרג בישראל הרג רב על שילדה אשתו ליל תשעה באב ומת בחנוכה כדאיתא במדרש".⁴⁹ שמא ההתייחסות לחנוכה מצדו של פייטן, שהשפעתו בקהילה מוכחת, עשויה להשפיע בעקיפין על הקשר למנהג של לקיחת הנרות בתשעה באב להדלקה בחנוכה.

בין תשעה באב לחנוכה

בראייה כוללת של המערכת 'טקסט-מנהג' הנידונה כאן, מן הראוי להוסיף הערה בדבר הקישור המדרשי בין תשעה באב לחנוכה. בענייני נרות עסקינן. הדלקת נר בחנוכה היא

47. ר' ישראל נג'ארה (לעיל, הערה 32), עמ' 472.

48. על הזיקה המהותית בין טקסטים למנהגים ראה ד' שפרבר (לעיל, הערה 31), עמ' רג-רכו.

49. ר' ישראל נג'ארה (לעיל, הערה 32), עמ' 486.

נרות ליל תשעה באב - עיונים במנהג וזיקתו למקורות

מצווה ידועה, ובתשעה באב - כפי שהראינו כאן - היא לכל היותר, מציאות הכרחית. על רקע בסיסי זה יש להבין את האגדה הבאה:

...ואחת בימי טרוגיינוס הרשע. נולד לו בן בתשעה באב והיו מתענין. מתה בתו
בחנוכה והדליקו נירות. שלחה אשתו ואמרה לו. עד שאת מכבש את הברכריים
בוא וכביש את היהודים שמרדו בך... (ירושלמי סוכה פ"ה, נה ע"ב).

אגדה זו חשובה למנהג הנידון ויש להצביע על הניגוד הקיים בה: בתשעה באב לא מדליקים נרות ובחנוכה כן. הניגוד בין ימים אלה מתבטא באור, ואפשר שהנגדה זו עמדה ברקעו של המנהג בקהילת רומא.

סיכום

בספרות ההלכה והמנהג, מן הראשונים ואילך, מובאת התייחסות מרובה לשאלת הנרות של תשעה באב. אין לכך התייחסות ישירה בספרות חז"ל, אך 'אוורת' מגילת איכה ומדרשים באיכה רבה שאליהם הצטרף הפיוט הקדום, מבליטים את ענייני החושך, וחושך ספרותי זה נקשר למנהג הקריאה בערב (מסכת סופרים), ומנהג החשכת בית הכנסת המתועד היטב בספרות הראשונים. סמלית, יש בכך כדי לציין את החושך ההיסטורי והדתי שהביא החורבן ושהעם שרוי בו. המגמה הכללית היא החשכה מרבית המעמידה את ההארה בבית הכנסת על המינימום הנדרש ליכולת החזן לקרוא. עם הזמן ניכרת הגמשה בדרישה זו, ועם שמוזכר המנהג הקדום להצטמצם ל'נר אחד', נפתחת האפשרות לאפשר לקהל לקרוא. בקהילת רומא שבה קיים בהווה מנהג מיוחד הופך ההיתר שבדיעבד לקרוא לאור נרות למעין מנהג מלכתחילה; לכול נרות, ושני הנרות הגדולים והמרשימים שבצדי הבמה שווים בגודלם ואין תחושה שאחד בא רק למקרה של כיווי חברו; כן נקשר בו מנהג נוסף מיוחד במינו של שמירת הנר לחנוכה, המוסיף נופך רעיוני לאילוף של הצורך באור בקריאת קינות.

חוט השני השזור במאמרנו הוא אפשרות קיומה של זיקה מהותית בין טקסטים ודפוסי מנהג. לעתים המנהג נקשר במישורין לתכנים של מדרשים ופסוקים, ולעתים הקשר סמוי ועדין. פעמים המנהג נשען על מקור, ופעמים הוא יוצר אותו. לדעתנו, אין לשלול את הקשר שבין מנהג הדלקת נרות חנוכה ממותר הנר של תשעה באב לקינה המיוחדת המסיימת את סדר ליל תשעה באב ברומא, גם אם לא נוכל להוכיחו בדרך העיון הפוזיטיביסטית המשחרת אחר הוכחות גלויות בתיעוד ובזיכרונות. גלגולי רעיונות בעולם הרוח מבצבצים לא אחת אל עולם המעשה, ואפשר שזו אחת הדוגמות לכך. במבט לעניין החשכת הנרות בליל תשעה באב במשך הדורות נגלה מספר טקסטים הקשורים בכך. גם אם חלקם צוטטו כמקור למנהג, האווירה המצטברת של טקסטים בענייני חושך יש בה כדי להשפיע על הימשכות המנהג ועל עיצוב מאפיינים שונים שלו.